

Hans Knippenberg & Ben de Pater

De eenwording van Nederland

Schaalvergroting en integratie sinds 1800

SUN

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Knippenberg, Hans

De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie
sinds 1800 / Hans Knippenberg en Ben de Pater. –
Nijmegen: SUN. – Ill. Met lit. opg.

ISBN 90-6168-286-X

SISO 934.9 UDC 911.3:914.92-‘18/19’ NUGI 672

Trefw.: Nederland ; geschiedenis ; sociale geografie /
Nederland ; geschiedenis ; 20e eeuw ; sociale geografie.

Omslagontwerp en boekverzorging: Leo de Bruin

© Uitgeverij SUN, Nijmegen 1988

www.uitgeverij.sun.nl

Eerste druk: 1988

Tweede (aangevulde) druk: 1990

Derde druk: 1992

Vierde druk: 1997

Vijfde druk: 2000

Zesde druk: 2002

ISBN 90 6168 286 X

Inhoud

Een woord vooraf	7
------------------	---

1. HET KRACHTVELD VAN DE EENWORDING 9

Modernisering en mobilisering	11
Een schematisering in vier dimensies	13

2. EEN ARCHIPEL VAN GEBIEDEN EN SAMENLEVINGEN 17

Het ontstaan van een eenheidsstaat	18
Natievorming en de voormalige Generaliteitslanden	20
‘Kinderen van één huis?’	28
Ruimtelijke cohesie	38
Meer differentiatie dan integratie	41

3. TRANSPORT, COMMUNICATIE EN MIGRATIE 43

Aanleg van infrastructuur	45
Afstanden als barrières	51
Ontwikkeling en gebruik van communicatienetwerken	60
De opkomst van de massamedia	66
Van lokale tijden naar één nationale tijd	77
Migratie: mensen in beweging	82

4. ECONOMISCHE EENWORDING 92

De agrarische sector tot 1880	97
De agrarische sector na 1880	106
Nijverheid	112

Regionale loonverschillen	123
Dienstverlening	128
Concentratie en deconcentratie	131

5. POLITIEKE EENWORDING 135

‘De staat doordringt de maatschappij’	135
Kiezers en gekozenen	146
Van kiezersvergaderingen naar politieke partijen	150
Lokale versus nationale overheid	158
Lokale en nationale kiezersoriëntatie	166

6. CULTURELE EENWORDING 169

De opmars van het ABN	169
‘Aap, noot, mies...’: alfabetisering	174
Requiem voor de oude plattelandsbeschavingen	177
Het verloop van de vruchtbaarheid	181
Souvereiniteit in eigen kring	186
Onkerkelijkheid	194
Voeding en conservering	200
Tegenkrachten: minizuiltjes en buitenlanders	202
Afsluiting	205

7. TWEE DIALECTISCHE PROCESSEN 207

Verwevenheid en faseverschil	208
Internationalisering: een wereldsysteem	211

LITERATUUR 215

Een woord vooraf

Met enige weemoed keek de Duitse Romanticus Ludwig Tieck aan het einde van zijn leven terug op de dagen van zijn jeugd: 'man brauchte nur wenige Meilen zu reisen, um andre Gewohnheiten, Gebäude und Verfassungen anzutreffen'. De door Tieck onderkende (en betreunde) ontwikkeling van integratie en schaalvergroting, van eenwording en nivellering, heeft zich tot op de dag van vandaag voortgezet. Niet alleen in Duitsland maar ook elders: de moderne samenleving is niet meer plaatsgebonden maar in zekere zin 'plaatsloos'. Al kent Nederland, in tegenstelling tot vele andere landen, geen sterke regionalistische traditie, niettemin is de wijze waarop deze ontwikkeling zich in ons land heeft voltrokken een studie waard.

Veel mensen zijn ons op een of andere wijze tot steun geweest bij het schrijven van dit boek. De eerste versie van het manuscript is gelezen door J.C.H. Blom, J. Hauer, N.P. Passchier, J.A. Verduin, M. Wagenaar en H.H. van der Wusten. Van hun opmerkingen hebben we veel profijt getrokken, in het bijzonder van die van N.P. Passchier. Erkentelijk zijn we ook die mensen die ons op onderdelen geadviseerd of geassisteerd hebben: B. Boivin, O.W.A. Boonstra, H.M.A. Cohlst, R. Deurloo, W. Eikelboom, J.D.H. Harten, J.J. Harts, S. den Hengst, F.W.A. van Poppel en S. de Vos.

Wij danken J. ter Haar en G. van Omme cum suis voor het tekenwerk van de figuren. Het merendeel van de afbeeldingen in dit boek is origineel. In een enkel geval gaat het om een elders gepubliceerde figuur. Voor toestemming tot gebruik daarvan danken wij de uitgeverijen Martinus Nijhoff, Van Gorcum, Staatsuitgeverij en Unieboek.

Uiteraard blijven wij voor eventuele onvolkomenheden in het boek verantwoordelijk.

Januari 1988

BIJ DE TWEEDE EDITIE

We hebben deze gelegenheid te baat genomen om in hoofdstuk 6 een paragraaf over voeding in te lassen. Voor de toestemming om de figuur 6.10 op te nemen danken wij het P.J. Meertens-instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De overige veranderingen behelzen een enkele aanvulling van de noten en een zeer bescheiden actualisering van de literatuurlijst.

SEPTEMBER 1990

Het traditionele Nederland:
een mozaïek van regio's.
De kaart is overgenomen uit:
H.J. Keuning, *De Historisch-
geografische landschappen
van Nederland*.
(Noorduijn, Gorinchem 1946).

1. Het krachtveld van de eenwording

Een van de buitenlanders die in de jaren zeventig van de vorige eeuw Nederland bezochten was de Fransman Henry Havard. In zijn reisboek had hij lovende woorden voor de properheid en welvaart van het Hollandse en Fries-Groningse platteland. Ook was hij getroffen door de rijkdom aan klederdrachten, maar tegelijk constateerde hij dat steeds meer plattelanders niet aan een bepaalde streek gebonden kleding gingen dragen. In Hindelopen was de klederdracht bijvoorbeeld bijna verdwenen. Havard betreurde dat, want naar zijn mening diende kleding het karakter, de zeden en de graad van ontwikkeling van de bewoners te weerspiegelen. De kleding 'moet in elke landstreek, naar gelang der gewoonten en der bezigheden van het volk, verschillen. Niets onbehagelijkers dan die eenheid in kleding die langzamerhand bij alle beschaafde natiën ingang vindt en die eenparig naar de voorschriften van een modetijdschrift wordt geregeld...'¹

1. Havard 1876, p. 28.

Het verdwijnen van klederdrachten is tekenend voor het proces van eenwording. In een zich moderniserende samenleving raken lokale en regionale groepen onderling meer en meer vervlochten. Ze worden betrokken in steeds wijdere verbanden. Relatieve autonomie en isolement maken plaats voor afhankelijkheid en communicatie. Lokale en regionale samenlevingen lossen als het ware op in voortdurend ruimer wordende kaders, die op hun beurt steeds meer invloed uitoefenen op deze voorheen betrekkelijk afgeschermdde samenlevingen. Eenwording is dus een proces van sociaal-ruimtelijke integratie: gebieden en gemeenschappen gaan meer dan voorheen samenhangen. Ze is ook een proces van schaalvergroting: functies, voorheen vervuld door de lokale of regionale samenleving, worden overgedragen aan hogere niveaus.

Eenwording appelleert aan de verbeelding van kunstenaars en wetenschappers. De Duitse cineast Edgar Reitz bijvoorbeeld koos haar tot onderwerp van zijn film *Heimat*. Hij verbeeldde de lotgevallen van de dorpsgemeenschap Schabbach op de Hunsrück vanaf de Eerste Wereldoorlog. Ging deze oorlog nog ten dele aan de dor-

pelingen voorbij, de inflatie in de jaren twintig, het fascisme in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog deden dat niet. Niet langer vormde Schabbach het middelpunt van de wereld; de tumultueuze gebeurtenissen deden de dorpingen beseffen dat hun dorp onontkoombaar midden in een wereld lag, een wereld waarin hun gemeenschap na de oorlog geleidelijk zou oplossen.²

2. Reitz 1985.

Ook wetenschappers hebben studies gemaakt van de wijze waarop een lokale gemeenschap haar politieke, economische en sociale zelfstandigheid verliest en opgaat in een groter geheel. Hun gemeenschappen bestaan echter niet in de verbeelding (zoals Schabbach) maar in werkelijkheid. Zo onderzocht de antropologe Kitty Verrips-Roukens voor de jaren 1800-1977 het dorp Vilsteren (door haar Eeckeren genoemd) in Salland. Haar echtgenoot publiceerde een studie van Ottoland, gelegen in de Alblasserwaard, in de periode 1850-1971. De geschiedenis van dit dorp is, evenals die van Vilsteren, te beschouwen als een 'gestructureerd veranderingsproces'. Steeds meer functies – armenzorg, onderwijs, kerk, belastingheffing, waterbeheersing, rechtspraak – worden aan de gemeenschap, in feite aan de lokale elite van boeren, onttrokken en overgeheveld naar hogere niveaus: regionaal, nationaal en supranationaal (Europese Gemeenschap). Evenals de historicus Baudet, die de openbreking van het Franse dorpje Saint-Soupplets na 1950 beschreef, steunen beide antropologen voor hun materiaalverzameling ten dele op participerende observatie. Zij leven een tijdlang in de dorpsgemeenschap en zijn zo minder een buitenstaander.³

3. Verrips-Roukens 1982, Verrips 1978, Baudet 1984 (eerste druk 1955).

In dit boek stellen wij ons voor, de ontwikkeling naar grotere eenheid, dit 'gestructureerde veranderingsproces', niet voor één bepaalde lokale gemeenschap te beschrijven, maar voor Nederland in zijn totaliteit, afgezien van de overzeese rijkssdelen. Uiteraard betekent dit een beperking van plaatsspecifieke gegevens, maar daar staat, naar we hopen, een beter inzicht in de algemene lijnen tegenover. De keuze hoe ver daarbij terug te gaan in de tijd is even onvermijdelijk als moeilijk. Tenslotte hebben we gekozen voor het begin van de negentiende eeuw als ondergrens. In veel opzichten markeert de Franse Tijd immers het einde van een oud en het begin van een nieuw tijdperk.

De eenwording zal niet vanuit een economisch, sociologisch of antropologisch perspectief worden gezien, maar vanuit een geografisch gezichtspunt. Dit houdt in dat veel aandacht zal worden gewijd aan de regionale verschillen in de processen van integratie en

schaalvergroting. Welke gebieden lopen voorop in deze processen en welke blijven achter? En waarom bestaan deze verschillen? Bij het beantwoorden van deze en soortgelijke vragen ligt het accent op de empirische beschrijving, niet op theoretische en/of methodologische beschouwingen.⁴ Niettemin zal voor een beter begrip van deze vragen iets gezegd moeten worden over de achtergronden.

MODERNISERING EN SOCIALE MOBILISERING

Integratie en schaalvergroting maken deel uit van het algemene proces van modernisering van een samenleving.⁵ Zo'n proces manifesteert zich ruimtelijk en sociaal. Steeds meer regio's worden aangeraakt door de modernisering en steeds meer groepen raken betrokken bij de 'grote samenleving'. Het deel van de bevolking dat is opgenomen in het moderniseringsproces, wordt door Karl Deutsch aangeduid als het sociaal gemobiliseerde deel. Met behulp van verschillende indicatoren kan geschat worden hoe groot het aandeel is van de sociaal gemobiliseerde bevolking in de totale bevolking, welke regionale verschillen er bestaan en hoe de ontwikkeling in de tijd is.⁶ Veel indicatoren zijn denkbaar; Deutsch noemt een hele serie, namelijk het deel van de bevolking dat:

- in steden woont;
- niet leeft van landbouw, bosbouw of visserij;
- tenminste één keer per week een krant leest;
- rechtstreeks belasting betaalt aan een centrale overheid;
- militaire dienstplicht moet vervullen;
- tenminste vier jaar naar school is gegaan, dus alfabeet is;
- tenminste één keer per maand een markt bezoekt;
- tenminste één keer per maand een brief ontvangt;
- naar de radio luistert of naar de film gaat;
- geregistreerd is in kiesregisters;
- verzekeringen heeft afgesloten;
- werkt tegen geldelijke beloning in bedrijven met tenminste vijf werknemers.

Uiteraard is deze reeks van twaalf indicatoren nog verder uit te breiden, bijvoorbeeld met de mate waarin men beschikt over transportmiddelen of het gebruik van onbezielde in plaats van bezielde energie in de landbouw. Bovendien is niet elke indicator even sterk. Niettemin zal het principe duidelijk zijn: wie bijvoorbeeld voldoet

4. Deze beschouwingen zijn te vinden in een voorstudie: *De eenwording van Nederland. Theoretische en methodologische verkenningen, het voorbeeld Frankrijk* (De Pater 1987a). Deze studie is te verkrijgen door f 10,- over te maken op postgiro 579700 t.n.v. UGS te Utrecht, onder vermelding van REGIS-publikatie 1 (De eenwording van Nederland).

5. Modernisering moet niet vereenzelvigd worden met maatschappelijke vooruitgang of een toenemend welzijn. Zie Wehler (1975) voor de bezwaren die aan dit begrip verbonden zijn.

6. Zie Deutsch 1966 (oorspr. 1953), pp. 126 e.v. In gebieden waar twee talen worden gesproken, onderscheidt Deutsch nog een tweede dimensie: de geassimileerde bevolking die de dominante taal spreekt, en de niet-geassimileerde bevolking die de ondergeschikte taal spreekt. Mensen uit beide groepen kunnen al of niet gemobiliseerd zijn, maar dan steeds binnen hun taalgroep. In Nederland heeft dit gespeeld bij de verhouding Nederlands-Fries. Meer van toepassing lijkt de tweede dimensie echter op de religieuze verhouding in Nederland: die van protestanten en katholieken. Het betreft dan gebieden waarin wellicht wel dezelfde taal wordt gesproken, maar waarin in elk geval twee godsdienstige groepen leven. Deutsch beklemtoont echter vooral de factor taal, omdat hij de mogelijkheid tot communicatie tussen groepen de cruciale voorwaarde vindt voor integratie. Op beide verhoudingen komen we verderop in dit boek nog uitgebreid terug.

aan drie van de twaalf criteria kan gerekend worden tot de sociaal gemobiliseerden.

In dit boek zullen wij deze door Deutsch genoemde criteria en ook andere bezien voor de Nederlandse samenleving in de negentiende en twintigste eeuw. Wat ons daarbij als sociaal-geografen vooral interesseert is de wijze waarop het proces van modernisering en sociale mobilisering zich ruimtelijk heeft voltrokken. Zijn er verschillen te ontdekken tussen bijvoorbeeld West- en Oost-Nederland, tussen stad en platteland? Lopen het westen en de grotere steden voorop in de modernisering? Staan gebieden en hun samenlevingen die op een bepaald moment als het meest gemoderniseerd gelden, hun positie op den duur af aan andere? Of consolideren zij hun voorsprong? Deze vragen zijn al eerder gesteld en meer of minder bevredigend beantwoord voor andere landen,⁷ maar niet voor Nederland.

De antwoorden op dergelijke vragen hangen af van het ruimtelijk schaalniveau. Vergelijkt men landen met elkaar, of gebieden binnen één land, of zelfs onderdelen – bijvoorbeeld steden en platteland – van één gebied? Zo hebben in de jaren dertig de geografen Van Valkenburg en Huntington de score van landen in Europa berekend op indicatoren welke die van Deutsch overlappen, zoals het percentage van de bevolking werkzaam in de landbouw, analfabetisme enzovoort. Niet verrassend viel Noordwest-Europa, waaronder Nederland, rond 1930 binnen de categorie van de hoogste modernisering en sociale mobilisering. Zuidoost-Europa, met landen als Hongarije en Joegoslavië, behoorden tot de laagste categorie.⁸

Ons gaat het echter om het tweede schaalniveau. Bij vergelijking van verschillen tussen gebieden – urbane of rurale gebieden, landsdelen of provincies – worden verschillen zichtbaar die op het eerste schaalniveau vanzelfsprekend onzichtbaar blijven. Concreter: we bezien niet de positie van Nederland in de modernisering van Europa gedurende de negentiende en twintigste eeuw, maar de positie van bijvoorbeeld het westen of Noord- en Zuid-Holland ten opzichte van de overige landsdelen of provincies.

Behalve over het schaalniveau, moet ook een beslissing genomen worden over de mate waarin we eenwording en modernisering – zeer gecompliceerde en meerdimensionale processen – willen uiteenleggen. De lange reeks indicatoren van Deutsch suggereert een zeer analytische benadering. Wij hebben gekozen voor vier dimensies. Elke dimensie heeft enerzijds betrekking op één deelproces

7. Gould (1970) analyseerde met behulp van geavanceerde kwantitatieve methoden de ruimtelijke verspreiding van de modernisering (in feite gelijk te stellen met verwestering) in Tanzania. Leinbach (1972) deed hetzelfde voor Maleisië. Meer kwalitatief en literair bestudeerde Heinemeijer (1968) de modernisering van Marokko en Weber (1977) die van Frankrijk. In veel opzichten is onze studie schatplichtig aan het werk van Weber. Zie voor een cartografische analyse van de Franse modernisering: Le Bras en Todd (1981).

8. Van Valkenburg en Huntington 1935, hoofdstuk 1. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de verschillen overigens geleidelijk afgevlakt, niet het minst door de rigoureuze politiek van de communistische overheden.

van eenwording en modernisering, anderzijds bundelt ze een aantal indicatoren à la Deutsch.

EEN SCHEMATISERING IN VIER DIMENSIES

De eenwording van Nederland wordt meestal gedateerd in de Franse Tijd, de jaren rond 1800. De Bataafse Revolutie maakte als uitloper van de Franse een einde aan de federaal georganiseerde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Daarmee kwam tevens, althans formeel, een einde aan het gewestelijk particularisme, aan het onderscheid tussen de 'Zeven' en de Generaliteitslanden en aan de achterstelling van de rooms-katholieken. Deze eenwording is echter overwegend een formele, staatkundige gebeurtenis. In veel andere opzichten zou de eenwording van Nederland nog geruime tijd in beslag nemen.

De ontwikkeling naar grotere eenheid is als het ware de resultante van deelprocessen en condities van infrastructurele, economische, politieke en sociaal-culturele aard. Hoewel deze vier groepen van deelprocessen en condities sterk verweven zijn, worden ze hier toch van elkaar gescheiden om zo een analyse mogelijk te maken.

Infrastructurele integratie is de toenemende verbondenheid en bereikbaarheid van de verschillende delen van Nederland, gevolg van de aanleg van transport- en communicatiestelsels als land-, water- en spoorwegen, telefoon- en telegraafverbindingen. Deze infrastructurele verbeteringen maken een sterk groeiende uitwisseling van goederen, diensten, kapitaal, informatie en mensen mogelijk. Ze vormen samen als het ware de materiële voorwaarde voor economische, politieke en sociaal-culturele (voortaan kortweg culturele) eenwordingstendensen, voor 'uitdijende levenskringen'.⁹

Economische integratie en schaalvergroting betekenen onder meer de expansie van markten. De oriëntatie verschuift van lokale naar nationale of zelfs internationale markten. De omzet per vestiging stijgt; het aantal vestigingen daalt echter. Een sprekend voorbeeld is de produktie van bier. Gedurende de gehele negentiende eeuw waren er meer dan 500 bierbrouwerijen in Nederland. Vanaf de laatste decennia van die eeuw werden deze traditionele, ambachtelijke bedrijfjes verdrongen door moderne, industriële bierbrouwerijen, aanvankelijk vrijwel uitsluitend in Noord-Nederland, na de Eerste Wereldoorlog ook ten zuiden van de grote rivieren. Te-

9. De uitdrukking is van Groenman (1956 en 1962), een der eerste sociale wetenschappers die aan de Nederlandse eenwording enige beschouwingen wijdden.

10. Zie Jansen 1987; voor de negentiende eeuw ook Blink 1914.

11. Door Kraemer 1966.

genwoordig zijn er nog twintig brouwerijen, gedeeltelijk buitenlands eigendom, in Nederland over.¹⁰

Politieke integratie en schaalvergroting uitte zich vooral in een toenemend belang van de nationale overheid ten koste van lokale overheden en elites. We zien een proces van wederzijdse doordringing van staat en maatschappij. Er ontstaat iets wat wel de 'maatschappelijke staat' genoemd is.¹¹ Enerzijds penetreert de staat via wetten en verplichtingen voor de burgers (bijvoorbeeld: belastingheffing, dienstplicht en leerplicht) tot in alle uithoeken van het territorium. Anderzijds bestaat een toenemende betrokkenheid van de burgers bij, een uitbreiding van hun rechten in, en een groeiende identificatie met die nationale staat. Kortom: staat en natie gaan meer en meer samenvallen; nationale symbolen als vorstenhuis, vlag en volkslied krijgen emotionele betekenissen die ze voorheen niet of minder hadden.

Ook de overige elementen van de cultuur zijn aan integratie en schaalvergroting onderhevig. De participatie in de Nederlandse cultuur leidt tot erosie van plaatselijke en regionale culturen. Culturele homogenisering in velerlei opzicht is het gevolg: het Algemeen Beschaafd Nederlands verdringt de dialecten, lokale volksverhalen kunnen het niet bolwerken tegen nationale lectuur en literatuur, enzovoort. Tot de cultuur rekenen we ook de mentaliteit van mensen, het geheel van diffuse, vaak niet bewust besepte of aanvaarde emoties, beelden en houdingen. Ons gaat het om mentale schaalvergroting. Bij wie, waar en wanneer ontstond het gevoel Nederlander te zijn, ontstond de identificatie met het 'vaderland', ten koste van of in aanvulling op die met de eigen streek? Terwijl de culturele eenwording in 'objectieve zin' (taal, alfabetisering) in het voorlaatste hoofdstuk zal worden besproken, bevat het hoofdstuk hierna reeds een verkenning van de 'subjectieve' mentale aspecten van de eenwording.

Het wordt tijd enige nuancering in bovengeschetst beeld aan te brengen. Anders dreigt het gevaar van een al te evolutionistisch perspectief. Niet alle ontwikkelingen gaan in dezelfde richting. Er doen zich ook tegenkrachten voor in de vorm van segmentering en segregatie. Het meest sprekende voorbeeld is de verzuiling, de opdeling van de Nederlandse samenleving in gescheiden compartimenten naar religie en klasse: katholiek, protestants en socialistisch. Verzuiling, gevolg van integratieprocessen, accentueert de

verschillen in levensbeschouwing en maatschappij-ideaal. Omdat de aanhang van de zuilen ruimtelijk ongelijk verdeeld is, hebben deze verschillen ook een regionale dimensie. Integratie hoeft dus niet per se hand in hand te gaan met homogenisering. De opname van regio's in een (inter)nationale economie doet dat evenmin. Zo brengt de overgang van een zelfvoorzienende naar een commerciële landbouw regionale specialisatie in een beperkt aantal landbouwprodukten met zich mee. Regionaal bezien is er sprake van een verminderende diversiteit, nationaal van een toenemende diversiteit. De relatie tussen integratie en homogenisering is dus afhankelijk van het ruimtelijk schaalniveau.

Het begrip lokale of regionale samenleving verdient eveneens nuancering. Geografen hebben de neiging gehad om de eenheid van territoriale groepen te benadrukken en de verdeeldheid binnen dergelijke groepen te onderschatten. Waarschijnlijk valt hieruit de invloed van het bekende boek *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887) van de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies af te lezen. In diens voetspoor werd de plattelandssamenleving, waar geografen zich aanvankelijk meer mee bezighielden dan met stedelijke samenlevingen, vooral als een organische gemeenschap gezien. Gemeenschap-pelijk belang, eendracht en onderlinge hulp, ongeacht rang of stand zouden overheersen. De onderkenning van een rigide sociale ge-laagdheid met conflicten tussen rijk en arm, bezitters en bezitlozen, is van recenter datum. Aannemende dat de elite en ook de armsten van een lokale samenleving geografisch mobieler waren (uit vrije keuze, respectievelijk gedwongen) dan de middengroepen, kan van het ruimtelijk isolement van dé territoriale groep nauwelijks gesproken worden. De homogene groep fragmenteert nog meer, wanneer bovendien met de structurele ongelijkheid tussen de seksen rekening gehouden wordt. Waar nodig zullen dus differentiaties naar bijvoorbeeld sociale klasse aangebracht moeten worden, al zal het beschikbare empirische materiaal dit lang niet altijd toestaan.

De laatste nuance is dat modernisering niet noodzakelijkerwijs volgt op traditie en onveranderlijkheid. Vanuit een hedendaags referentiekader bezien was het tempo der veranderingen in de vroege negentiende eeuw traag. Mensen konden echter het gevoel hebben in een dynamische, moderne tijd te leven. Sprekend is de notitie die de Fries Doeke Wijgers Hellema op 10 augustus 1839 in zijn aantekeningenboek maakte. Naar aanleiding van veranderingen in ver-voer, levenswijze en welstand schreef de 73-jarige boer:

12. *Kroniek van een Friese boer*
1978, p. 244.

‘Dog lieden van mijne jaren zijn van onze vroegste jeugd tot nu toe aan alle deze veranderingen gewoon geworden, maar als onze voorouders van dien tijd en vroeger den tegenwoordigen stand der dingen eens opzagen, ... het zoude hun zijn evenals zij zich in een andere wereld verplaatst bevonden; en wie weet als onze nazaten, die 70 of 80 jaren na ons leven, hetzelfde niet van ons zullen zeggen, zoo snel volgen de veranderingen zich steeds op.’¹²

De geschiedenis heeft Hellema gelijk gegeven, zelfs eerder dan hij dacht. Voordat in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 de veranderingen langs de door ons onderscheiden dimensies beschreven worden, wordt in hoofdstuk 2 eerst ingegaan op de beginsituatie, dat wil zeggen de maatschappelijke situatie en de ruimtelijke neerslag daarvan in de eerste helft van de negentiende eeuw.

2. Een archipel van gebieden en samenlevingen

Binnen de periode die dit boek beslaat, ongeveer de jaren tussen 1800 en 1980, valt begin noch einde van de eenwording. Immers, in de afgelopen decennia heeft het proces van integratie en schaalvergroting de landsgrenzen overschreden en bovennationale dimensies gekregen. De opname van Nederland in steeds omvangrijkere Europese en mondiale constellaties is onderwerp van de epiloog.

Evenmin valt de aanvang van dit proces samen met het begin van de vorige eeuw. Al vanaf 1700 was bijvoorbeeld de samenhang tussen plaatselijke grondstoffen en bouwmaterialen voor boerderijen minder sterk geworden. Vóór die tijd werden de boerderijen gebouwd met lokaal beschikbare materialen. In klei- en veengebieden werden de muren van de woongedeelten van baksteen opgetrokken, op de zandgebieden waren ze van vlechtwerk. De superioriteit van baksteen leidde echter in de achttiende eeuw tot een geleidelijke verdringing van het vlechtwerk in de zandgebieden. Baksteen werd van elders aangevoerd – een voorbeeld van economische integratie. Overigens was het gebruik van baksteen afhankelijk van het welvaartspeil: tot in de zestiende eeuw was vlechtwerk ook in laag-Nederland het belangrijkste bouw materiaal.¹ In die eeuw ontstond in West-Nederland een voor de markt producerende landbouw. Deze commercialisatie vond daarbuiten niet overal ingang: in het oosten en zuiden van het land trof men tot in de negentiende eeuw gebieden aan met een overwegend zelfvoorzienende landbouw.

1. Voskuil 1979.

Nemen we dus de marktgerichtheid van de landbouw als maatstaf voor de integratie, dan mag Nederland in zijn totaliteit bij het aanbreken van de negentiende eeuw niet als een mozaïek van relatief gesloten regio's worden beschouwd. Dat het evenmin te typeren valt als een systeem van onderling intensief op elkaar betrokken gebieden en plaatsen, zal in dit hoofdstuk blijken. Integratie was toentertijd voornamelijk in staatkundig opzicht bereikt. Hoe verliep die integratie?

De Franse Tijd is in menig opzicht voor Nederland het begin van een nieuwe tijd geworden. Staatskundig waren de veranderingen het grootst. De komst van de Fransen in 1795 bezegelde de ondergang van de overleefde federatieve staatsinrichting van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Bij hun vertrek, in 1813, lieten zij de fundamenteën van een moderne eenheidsstaat achter, die vanaf 1815 het Koninkrijk der Nederlanden heette. De staatkundige verbroekeling uit de achttiende eeuw werd in een bestek van twintig jaar vervangen door een centralistisch ingericht staatsbestel. Artikel 1 van de eerste Grondwet (1798) van de Bataafse Republiek proclameerde de eenheid en ondeelbaarheid van de Republiek, naar voorbeeld van het door de patriotten bewonderde Frankrijk.

De uiterst gedecentraliseerde bestuurlijke inrichting van de oude Republiek der Verenigde Nederlanden kende in grote lijnen drie niveaus: de steden en op het platteland een veelheid aan grietenijen, heerlijkheden, kerspelen, ambachten en andere territoria; de gewesten of provincies en tenslotte de Unie. Op het stedelijk niveau besliste een kleine groep van regenten, op het gewestelijk niveau vond besluitvorming plaats in de Gewestelijke en Provinciale Staten, op het niveau van de Unie in de Staten-Generaal en de Raad van State.

Steden en gewesten waren in hun besluitvorming tot op grote hoogte autonoom ten opzichte van hogere bestuursniveaus. Elke stad had haar eigen regelgeving, bijvoorbeeld over de criteria waaraan men moest voldoen om voor het poorterschap van de stad in aanmerking te komen. Soms waren alleen economische voorwaarden belangrijk (kan men in zijn eigen levensonderhoud voorzien?), soms speelden ook religieuze en demografische criteria mee. Elke provincie kende haar eigen wetten en verordeningen. De provinciale zelfstandigheid bleek uit de omstandigheid dat mensen geen hoge ambten konden bekleden buiten de provincie waar ze geboren waren, tenzij ze in aanmerking kwamen voor naturalisatie tot, bijvoorbeeld, Hollander.² Het intergewestelijke handelsverkeer verliep moeizaam: 'de gewestelijke grenzen (waren) voor de binnenlandse circulatie der goederen even zovele tolbarrières; de Generaliteitslanden werden zelfs als buitenland beschouwd, zodat men in het verkeer daarmee in- en uitgaande rechten moest betalen'.³

De Generaliteitslanden – hoofdzakelijk Zeeuws-Vlaanderen,

2. Lucassen & Penninx 1985, pp. 70-71.

3. De Vries 1959, p. 112.

Noord-Brabant en die delen van Limburg die tot de Republiek behoorden (tot 1795 bekend als Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Staats-Limburg) – en het Landschap Drenthe hadden geen afgevaardigden in de Staten-Generaal. De Generaliteitslanden vielen rechtstreeks onder het gezag van de Staten-Generaal (en Raad van State). Hierin waren de zeven provincies vertegenwoordigd: Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Holland en Zeeland. Dankzij zijn economische overmacht domineerde Holland in de Staten-Generaal. Dit gewest stond op de bres voor de provinciale soevereiniteit en vond zo op zijn weg de Stadhouder, Prins van het Huis van Oranje, die meer de belangen van de Unie als geheel – en daarmee ook zijn eigen machtspositie – behartigde.

Aan deze ongelijkheid kwam een einde in de Franse Tijd. In de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek zetten de unitariërs met Franse steun de federalisten buiten spel. De unitariërs moesten spoedig (in juni 1798) het veld ruimen voor de moderaten, maar ook dezen waren voorstanders van een één en ondeelbaar Nederland.⁴ Het stadsburgerschap werd ingeruild voor een staatsburgerschap, gewestelijke en stedelijke vrijheid ingewisseld voor een ondergeschikte positie in een hiërarchisch ingericht en centraal geleid staatsbestel. Een scala van besluiten en regels droeg tot de eenheid bij: uitbreiding van de zeven provincies met twee nieuwe volwaardige provincies Drenthe en Brabant (de overige Generaliteitslanden waren in 1795 aan Frankrijk afgestaan en pas in 1815 toegevoegd aan het Koninkrijk), het besluit om de schulden van alle gewesten tot één nationale schuld samen te voegen, eenheid in belastingstelsel, nationale wetgeving, één op Franse leest geschoeide post en invoering van het decimale stelsel van munten, maten en gewichten (zie verder hoofdstuk 4).⁵

Zo werd in de jaren rond 1800 de staatkundige eenheid gerealiseerd, een eenheid die nadien verder is uitgebouwd. De voornaamste beproeving van de eenheid was de afsplitsing van België in 1830, die in 1839 door koning Willem 1 werd aanvaard. De Belgische opstand deed een golf van vaderlandslievende gevoelens door het Nederland van boven de Moerdijk slaan. Anders was de reactie in de voormalige Generaliteitslanden Limburg, Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. De afscheiding van België maakt een verkenning mogelijk van de mate waarin Nederland in de pre-industriële tijd reeds één natie vormde.

4. Zie Kossmann 1986, deel 1, pp. 78 e.v.

5. Zie het overzicht in Brugmans 1961, pp. 6 e.v.

Was Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw behalve een staatkundige ook een nationale eenheid? Deze vraag snijdt het klassieke probleem aan hoe naties en staten zich historisch ten opzichte van elkaar verhouden. Bestaan naties langer dan staten, of is het omgekeerde het geval? Een ondubbelzinnig antwoord is in veel gevallen niet mogelijk, hetgeen toe te schrijven valt aan de moeilijke meetbaarheid van het begrip 'natie'. Staat en staatsvorming zijn noties waarvoor indicatoren gemakkelijker te vinden zijn dan voor natie. De eenheid in staatkundig opzicht van een gebied wordt vastgelegd in precies te dateren wet- en regelgeving. Daarentegen is natievorming een proces van emotionele eenwording van voorheen gescheiden territoriale groepen. Mentale processen van schaalvergroting zijn uiteraard heel moeilijk eenduidig vast te stellen. Bovendien: stel dat emotionele eenwording te constateren valt bij een deel van de bevolking, bijvoorbeeld de 'sociaal gemobiliseerden', hoe groot en representatief moet dat deel dan zijn om van een natie te kunnen spreken?

De ongrijpbaarheid van het natiebegrip schept ruimte voor maatschappelijke idealen in ogenschijnlijk neutrale wetenschappelijke beschouwingen. Zo bloeide tussen de twee wereldoorlogen de Grootnederlandse beweging, waarvan de historici Geyl en Gerretson de wetenschappelijke woordvoerders waren. Deze beweging betreurde het bestaan van een staatsgrens tussen Nederland en Vlaanderen. Bij talrijke gelegenheden betoogde Geyl dat vóór de opstand tegen het Spaanse gezag, dus vóór de Tachtigjarige Oorlog, Holland en Zeeland cultureel en wereldbeschouwelijk veel meer een eenheid vormden met de Vlaamse gewesten dan met Overijssel, Gelderland en Groningen, 'die cultureel nog zo los aan het Hollandse hoofdland bijhingen'.⁶ Taalgemeenschap en geografische eenheid waren in zijn ogen gewoonlijk voldoende voorwaarden om tot de vorming van natie en staat te komen. Holland, Brabant, Zeeland en Vlaanderen voldeden aan deze voorwaarden. Dat de eenwording met Vlaanderen desondanks uitbleef, was te wijten aan de machtspolitiek van de grote landen.

Na de scheuring van Noord en Zuid verdween het Grootnederlands en ontstond een Noordnederlands nationaliteitsgevoel, dankzij de roemrijke Gouden Eeuw (met 'ware vaderlanders' als Con-

6. Geyl 1946, p. 142.

stantijn Huygens) en het protestantisme (dat zich superieur waande aan het katholicisme). In en door de Tachtigjarige Oorlog ontstond, aldus Van Schelven, het nationale Noordnederlandse volkskarakter. 'Vóórdien bestonden in de lage landen alleen plaatselijke mensentypen; sindsdien welft zich boven deze lokale verscheidenheid de eenheid van de Nederlandse volksgeest.'⁷

7. Van Schelven 1938, pp. 10-11.

Het begin van de Noordnederlandse natie wordt dus geplaatst in de tijd van Willem van Oranje, de op handen gedragen 'Vader des Vaderlands'. Deze natievorming is het produkt van twee tegen-gestelde ontwikkelingen: enerzijds mentale schaal-*verkleining* van Groot- naar Noord-Nederland, geregistreerd en betreurd door Geyl, anderzijds mentale schaal-*vergroting*, waarvan Van Schelven getuigde. Van een echte eenheid is echter ook in hun ogen nog geen sprake. Geyl wijst op de verschillen in cultuur, taal en 'etnische grondstof' tussen enerzijds Holland, Brabant en Zeeland en anderzijds de (noord)oostelijke gewesten. Terwijl eerstgenoemde gewesten Nederfrankisch waren, met een bourgondische (dus zuidelijke) inslag, waren Gelderland, Overijssel en Groningen Nedersaksisch in taal, cultuur en etniciteit, en vooral oostwaarts, op Duitsland georiënteerd. Geyl concludeert dat binnen de Republiek en het latere Koninkrijk de onderlinge verschillen tussen het westen en oosten geleidelijk afgezwakt en soms zelfs geheel verdwenen waren. De verschillen tussen Noord en Zuid groeiden echter, omdat zij afzonderlijke staten waren en historisch gescheiden wegen volgden. Het is deze spanning tussen Noord en Zuid die in de negentiende en twintigste eeuw de aandacht gevangen zou gaan houden.

Geyl, Gerretson en anderen zagen in de vijftien jaar dat Nederland en België staatkundig verenigd waren in het Koninkrijk der Nederlanden een kans op herstel van de Grootnederlandse traditie. Vooral bij Gerretson bestond nog een tweede ideaal: de emancipatie van 'Midden-Nederland', waarmee hij de voormalige Generaliteitslanden Limburg en Brabant en de Vlaams sprekende gebieden bedoelde. Gerretson onderscheidde in het Koninkrijk tussen 1815 en 1830 drie delen, die in cultuur, mentaliteit en leefwijze in feite onverenigbaar waren: Holland (of breder: Nederland boven de grote rivieren, inclusief Zeeland), Midden-Nederland en het Frans sprekende Wallonië. Wallonië behoorde niet tot de 'Dietse natie'; het ging hem om Midden-Nederland en zijn ongelijke machtsverhouding tot Holland. Voortdurend hebben Limburg en Brabant zich moeten verweren tegen Holland, dat met zijn 'uitgeput protes-

tantisme en onuitputtelijke pedanterie' deze gewesten probeerde te hollandiseren. Bij dit verweer zou steun gevonden moeten worden bij Vlaanderen, het Belgische deel van Midden-Nederland. De staatsgrens scheidde wat van nature bijeen hoort: Midden-Nederland was 'naar diepste aard en wezen homogeen'. En dat wezen was katholiek, diets en anti-revolutionair: één volk, één taal, één God.⁸

NOORD-BRABANT

Alle ideologie en exaltatie in geschriften als die van Gerretson daar gelaten – er bestond onder koning Willem I natuurlijk een ongelijke relatie tussen, geografisch uitgedrukt, het noorden en het zuiden, tussen, godsdienstig uitgedrukt, protestant en katholiek. De eeuwenlange achterstelling van de voormalige Generaliteitslanden werkte ook na de stichting van het Koninkrijk in 1815 door. Formeel functioneerde Nederland als een eenheidsstaat, met Brabant en Limburg als volwaardige provincies en met vrijheid van godsdienst.

In de praktijk bleef echter ongelijkheid bestaan. De vrijheid om een school van eigen signatuur op te richten was beperkt door de noodzaak goedkeuring van de overheid te verkrijgen. Die vrijheid werd in Brabant en Limburg vooral als een gemis gevoeld omdat de openbare school een 'protestants-rationalistisch' karakter bezat. Een andere grief was dat hogere ambtelijke functies ongelijk werden verdeeld over katholieken en protestanten. Illustratief zijn de schoolopzieners. Boven de grote rivieren waren ze allen protestants, ondanks het feit dat in Zuid- en Noord-Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel 25 tot 40% van de bevolking katholiek was (in de drie noordelijke provincies lag het percentage katholieken onder de 10). In Brabant, voor ongeveer 90% katholiek, waren van de elf schoolopzieners er vier katholiek en zeven protestants. En zonder toestemming en medewerking van de schoolopziener kon geen school opgericht, geen onderwijzer aangesteld en geen boek op school ingevoerd worden.⁹

Vanuit dit perspectief is de onzekerheid over de positie en houding van Noord-Brabant en Limburg tijdens de Belgische opstand en afscheiding heel begrijpelijk. In het noorden bestond de vrees dat Noord-Brabant wel eens voor de zijde van de opstandelingen zou kunnen kiezen. De legering van Nederlandse troepen na de Tien-daagse Veldtocht had behalve met de verdediging van het vaderland tegen eventuele Belgische invallen ook te maken met een Hol-